

ARAP DİLİNDE FİİLİMSİLERİN ZAMAN BOYUTU

Doç. Dr. Reşit ÖZBALIKÇI

THE TIME DIMENSION OF THE ACCESSORY VERBS IN THE ARABIC LANGUAGE

This study deals with "accessory verbs" in regard to their use, and cochides that they also have time phenomenon as normal verbs. Therefore, "accessory verbs" such as infinitives, subjects, hyperboles, objects, adjectives, superlatives and relative nouns, have their own condition for functioning; lu according with this, their time dimensions were examined separately.

Anahtar Kelimeler:

Fiilimsi.

Zaman.

Arap Dili.

Zaman boyutu, fiillerle fiilimsilerin temel unsurlarındandır. Çünkü fiil veya fiilimsinin belirttiği iş, oluş, hareket, zaman içinde olmaktadır.

Fiil dışında onun gibi etki eden (amel eden) isimleri genel olarak; mastar, ismi fâil, mubâlağa sîgası, ismi mef'ûl, sıfatı müşebbehe, ismi tafdil, fiil ismi¹ ismi mensûb ve zarfla harf-ı cer ve mecrûru diye² sekiz ana bölümde toplamak mümkündür. Bu isimlerin iki yönü vardır; Birincisi, isim olarak yani nesnelerin adı olarak kullanılmaları ki, bu durumda zamanla hiçbir alakaları yoktur. İkincisi ise, fiil gibi kullanılmalarıdır ki, bu durumda fiil gibi eylem ifade ederler. Bu eylemin kullanılır olabilmesi için zamanla ilişkilendirilmesi kaçınılmazdır. Zira fiil gibi amel eden bir ismin (şibih fiil) zamanla ilgisi olmadan bu işlevini yerine getirmesi mümkün değildir.

1 Biz burada fiilimsileri zaman açısından incelemekteyiz. Ancak fiil ismini ele almayacağız. Çünkü onlarda zaman açısından bir belirsizlik yok; pek çok nahiv kitabında fiil isminin ifade ettiği zamanlara göre taksimatı yapılarak mâzi, muzâri ve emir manasında olanların listeleri verilmektedir.

2 el-Ehdel (Muhammed b. Ahmed 'Abdulbârî), *el-Kevâkib'd-duriyye*, Beyrut, 1995/1415, II, 364-370.

MASTARDA ZAMAN

Aslında mastarın ifade ettiği eylem zamandan soyutlanmış bir eylemdir. Mastar, isim olarak kullanıldığında bu böyledir. Ancak mastarın harflerinin cinsi ve sayısı ile fiiline benzediğinde onun gibi amel etmesi de yaygın bir kullanım tarzıdır. İşte bu durumdaki mastar, zamanla ilgili bulunmaktadır. Çünkü bu kullanımıyla fiil gibi zamanla ilgili bir anlam taşır.

Mastarı şekli itibarıyla iki kısma ayırmak mümkündür: Sarih mastar, müevvel mastar.

A- SARIH MASTAR

Aslında mastarlar, mücerred ve mezid fiillerin kendilerinden türediği kabul edilen kök kelimelerdir. Harfleri ve anlamı açısından yalın olan sarih ya da mutlak mastarlar; örneğin: ضَرَبَ fiilinin ضَرَبًا, دَحْرَجَ fiilinin دَحْرَجَةً, اِشْتَأَ fiilinin اِشْتَاءً, تَدَهَوَّرَ fiilinin تَدَهَوَّرًا şeklindeki mastarlarıdır. Sırasıyla "dövmek, yuvarlamak, kurmak, çökmek" anlamlarına gelen bu mastarlar, adı geçen fiillerin "mutlak" ya da "sarih mastar"ları adını alırlar. Mimli mastarlar da amel etme bakımından hakiki mastarlardan sayılmıştır³.

Bu haliyle mastarların zamanla bir ilgisi yoktur. Ancak bunlar, cümle içinde fiilimsi olarak kullanıldıklarında, zaman boyutları ortaya çıkar. En eski kaynaklardan incelemeye başlayarak bu konuyu izaha çalışalım.

Sîbeveyh (ö.180/796) el-Kitâb'da, mastarın amelini ele aldığı konunun başlığını "هذا باب من المصادر جرى مجرى الفعل المضارع في عمله و معناه": (Mastarların amel ve mana yönünden muzâri fiil yerine konulması konusu)⁴ şeklinde kaydetmiş ve bu başlık altında şu açıklamalara yer vermiştir: Bu "عَجِيتُ مِنْ ضَرْبِ زَيْدًا": (Zeyd'in dövülmesine şaşırırım) cümlesinin anlamı: "أَنَّهُ يَضْرِبُ زَيْدًا": (Onun Zeyd'i dövmesine şaşırırım) şeklindedir. Aynı şekilde:

"عَجِيتُ مِنْ ضَرْبِ زَيْدًا بَكْرًا وَمِنْ ضَرْبِ زَيْدٍ عَمْرًا" (Bekir'in Zeyd'i dövmesine ve Zeyd'in Amr'ı dövmesine şaşırırım) Bunların anlamının da:

"عَجِيتُ مِنْ أَنَّهُ يَضْرِبُ زَيْدًا عَمْرًا وَيَضْرِبُ عَمْرًا زَيْدًا" şeklinde âdeta muzâri fiil gibi olduğunu ifade etmektedir. Sözlerine devamla Yüce Allah'ın:

3 el-Ehdel, *a.g.e.*, II, 360; Muştafâ el-Galâyîni, *Câmi'u'd-durûsi'l-'arabiyye*, Beyrut, 1968/1388, III, 281.

4 Sîbeveyh (Ebû Bişr 'Amr b. Osmân b. Qanber), *el-kitâb = Kitâbu Sîbeveyh*, Bulak, 1316, I, 97.

{أَوْ إِطْعَامٌ فِي يَوْمٍ ذِي مَسْغَبَةٍ يَتِيمًا ذَا مَقْرَبَةٍ} : ... O, ... sıkıntılı bir günde akraba olan yetimi doyurmak ...dır." âyetinin⁵ de aynı kullanışa örnek teşkil ettiğini ifade eder. Burada da "إِطْعَامٌ" mastarı "يَتِيمًا" kelimesi üzerinde amel ederek onu fiili olan "أَطْعَمَ" gibi mefûlün bih olarak nasbetmiştir⁶. Bu konuda örnek olarak bazı beyitler verir ki birisi şudur:

يَضْرِبُ بِالسُّيُوفِ رُؤُوسَ قَوْمٍ أَزَلْنَا هَامَهُنَّ عَنِ الْمَقِيلِ

Kılıçlarla kavmin başlarına vurarak

Kellelerini yerlerinden koparmışızdır.

Burada "ضَرَبَ" mastarı, amel ederek "رُؤُوسَ" kelimesini mefûlün bih olarak etkilemiş ve onu nasbetmiş; böylece zaman boyutu da ortaya çıkmıştır⁷.

Mastar, fiilin aslı olduğu için onun gibi geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman ifade eder. Bunu şu örneklerle daha geniş açıklayacağız:

Örnek:

عَجِيتُ مِنْ ضَرْبِ زَيْدٍ عَمْرًا أَمْسَ : Zeyd'in Amr'ı dün dövmesine şaşım.

عَجِيتُ مِنْ ضَرْبِ زَيْدٍ عَمْرًا الْآنَ : Zeyd'in Amr'ı şimdi dövmesine şaşım.

عَجِيتُ مِنْ ضَرْبِ زَيْدٍ عَمْرًا غَدًا : Zeyd'in Amr'ı yarın dövüleceğine şaşım.

تَحَزَّنِي دَحْرَجَةُ عَلِيٍّ الْكُرَةَ أَمْسَ : Ali'nin topu dün yuvarlaması beni üzüyor.

تَحَزَّنِي دَحْرَجَةُ عَلِيٍّ الْكُرَةَ الْآنَ : Ali'nin topu şu anda yuvarlaması beni üzüyor.

تَحَزَّنِي دَحْرَجَةُ عَلِيٍّ الْكُرَةَ غَدًا : Ali'nin topu yarın yuvarlayacak olması beni üzüyor.

أَعْجَبْتَنِي إِثْنَاءَ مَحْمُودِ الْمَبْتَى أَمْسَ : Mahmud'un binayı dün kurması hoşuma gitti.

5 el-Beled Sûresi 90/14,15.

6 Sîbeveyh, a.g.e., I, 97. Krş. İbnu Hişâm, Ş. Şuzûri'z-zeheb, Beyrut, ts. s. 381; el-Ehdel, a.g.e., II, 363; Abbâs Hasan, en-Nahvu'l-vâfi, Mısır, 1976, III, 220.

7 Sîbeveyh, a.g.e., I, 97. Bu beyt, el-Merrâr b. Munķiz'e nispet edilmiştir: bkz. a.mlf., el-Kitâb2 (Thk. 'Abdusselâm Muḥammed Hârûn) Kahire, 1982, I, 116, 190.

أَعْجَبَنِي إِِنْشَاءَ مَحْمُودِ الْمَبْنِيِّ الْآنَ: Mahmud'un binayı şimdi kurması
hoşuma gitti

أَعْجَبَنِي إِِنْشَاءَ مَحْمُودِ الْمَبْنِيِّ غَدًا: Mahmud'un binayı yarın kuracak olması
hoşuma gitti.

أَعْجَبَنِي تَدَهُورُ الْأَسْعَارِ أَمْسًا: Fiyatların dün düşmesi hoşuma gitti.

أَعْجَبَنِي تَدَهُورُ الْأَسْعَارِ الْآنَ: Fiyatların şimdi düşmesi hoşuma
gitti.

أَعْجَبَنِي تَدَهُورُ الْأَسْعَارِ غَدًا: Fiyatların yarın düşecek olması
hoşuma gitti, gibi.

Bu gibi sarih mastarların amel etmesinin başlıca iki şartı vardır: Fiilinin yerine geçmesi veya yerine mastar harfi ile fiilin gelmesine elverişli olması:

I- Mastarın Fiilinin Yerine Geçmesi:

Bu durumda fiil düşürülür; yerine onun anlamını taşıyan, geçişli veya geçişsiz mastarı gelir. Düşürülen fiil genelde emir veya nehiy fiilidir. Emir veya nehyin yerine geçen mastarın bu kullanımında gelecek zaman ifade etmesi gayet tabîidir. Bu hususu bazı beyitlerde izleyelim. Örneğin:

يَا قَابِلَ النَّوْبِ عُقْرَانَا مَاثِمٌ، قَدْ اسْتَلْقَهَا، أَنَا مِثَهَا خَائِفٌ وَجِلٌ

Ey tevbeleri kabul eden Allah'ım ! Geçmiş günahlarımı

Yarlığa ! Çünkü onlardan ben çok korkuyorum, ürperiyorum.

Burada "عُقْرَانَا" fiilinin yerine geçen bir mastardır. "اعْقُرْ" emir (burada duâ) fiilinin mastarı olup "yarlığa" anlamı ile onun yerine geçmiştir⁸.

شُكْرًا لِرَبِّكَ يَوْمَ الْحَرْبِ نِعْمَتَهُ فَقَدْ حَمَّاكَ بَعِزَّ التَّصَرُّ وَالظَّفَرِ

Savaş günü Rabbi'ne, onun verdiği nimete şükret;

Çünkü o seni musret ve zaferin üstünlüğü ile himâye etti.

Bu beyitte de "شُكْرًا" kelimesi "şükret" anlamını taşıyan "اشْكُرْ" emir fiilinin yerine geçmiş mastardır. O da benzerleri gibi fiilinin amelini yapmak

8 el-Ehdel, *a.g.e.*, II, 361; 'Abbās Hasan, *a.g.e.*, III, 211; Emīl Bedī' Ya'qūb, *el-Mu'cemu'l-mufaṣṣal fī ševāhidi'n-nahvi'ş-ş-riyye*, Beyrut, 1413/1992, II, 685: Bu beytin kime ait olduğuna kaynaklarda rastlanamamıştır.

üzere "نِعْمَةٌ" kelimesini mef'ûlun bih olarak nasbetmiş⁹; bu işlevi esnasında ise emir fiillerde söz konusu olan gelecek zaman manasını kazanmıştır.

Böyle fiilin yerine mastar kullanılması üslûbu daha çok emir ve nehiy fiillerinde görüldüğü daha önce de geçmişti. Zira daha pratik ve etkili ifade için bu yola gidildiğini söylemek mümkündür.

Mastar yedi yerde fiilin yerine kullanılır:

1- Mastarın Emir Fiilin Yerine Geçmesi:

Sîbeveyh, mastarın fiilin yerine geçirilmesine şu şiiri¹⁰ örnek verir:

يَمْرُونَ بِالذَّهْنِ خَافًا عِيَابُهُمْ وَ يَخْرُجْنَ مِنْ دَارَيْنَ بُجْرَ الْحَقَائِبِ
عَلَى حِينِ آلِهَى النَّاسِ جُلُّ أُمُورِهِمْ فَتَدْلَى زُرَيْقُ الْمَالِ نَدْلَ الثَّعَالِبِ

Tacirler, heybeleri boş vaziyette

Temim kumluğuna uğrarlar;

Fakat onlar Dârîn'den çantaları dolmuş olarak ayrılırlar.

İnsanları işlerinin yoğunluğu

meşgul ettiği zaman,

Ey Züreyk Kabilesi tilki kapışıyla

malları kapıp götür!

Sonra beytin son mısraında geçen "تَدْلَى" mastarını yorumlayarak şâirin bunu âdetâ "أَتَدْلَى" (kap- kapıp götür) anlamında kullandığını söyleyerek¹¹ mastarın açıkça emir fiil yerinde kullanılabilirdiğini belirtir.

فَصَبْرًا فِي مَجَالِ الْمَوْتِ صَبْرًا فَمَا تَيْلُ الْخُلُودِ بِمُسْتَطَاعِ

Savaş meydanında sabret ey dostum sabret !

Çünkü sonsuzluğa ulaşmak mümkün değildir.

Bu beytin birinci mısraında iki kere geçen "صَبْرًا" mastarı "إِصْبِرْ" (Sabret) emir fiili yerine ve onun manasında kullanılmıştır¹².

9 'Abbās Hasan, *a.g.e.*, III, 211. Yapılan araştırmalara rağmen bu beytin kime ait olduğu tespit edilememiştir.

10 Bu iki beyt, A'sā Hemedān'a aittir: bkz. Sîbeveyh, *el-Kitāb2*, I, 115; İbnu 'Aqîl, *Şerhu' bni 'Aqîl*, Mısır, 1964/1384, I, 566.

11 Sîbeveyh, *a.g.e.*, I, 59 v.d.; krş İbnu 'Aqîl, *a.g.e.*, I, 566-567; el-Ehdel, *a.g.e.*, II, 361.

12 Bu beyt, Kaṭarî b. el-Fucā'e (ö. 79/697)'ye âittir. Bkz. İbnu Hişām, *Teḥlîsu's-şevāhid ve telḥîsu'l-fevā'id*, (thk. 'Abbās Muşafā eş-şāliḥī), Beyrut, 1986, s. 298; el-Ezherî,

Yine bir başka ifadede " صَبْرًا عَلَى الْأَذَى فِي الْمَجْدِ : Şeref elde etmek için eziyete sabret!"¹³ cümlesinde de aynı kullanım görülmektedir. Zira bu örnekteki "صبرا" mastarı "اصبر" emir fiili yerinde ve anlamında kullanılmıştır.

Bütün bu örneklerden anlaşılacağına göre, emir fiili yerine geçen ve şibih fiil olarak o anlamda kullanılan mastarların zamanı da emir fiilde olduğu gibi gelecek zamandır.

2- Mastarın Nehiy Fiili Yerine Geçmesi:

Mastar, emir fiilinin yerine geçtiği gibi nehiy fiilinin yerine de geçer. Bu kullanımda genelde emir fiilinin yerine geçmiş mastardan sonra nehiy fiilinin yerine kullanılan mastar gelir. Bu mastarın başında nehyi temsilen bir lâ " لا " bulunur. Örnek: " قِيَامًا لَا فُجُودًا : Kalk oturma ! " bunların takdiri şöyledir: " قِيَامًا " mastarı "kalk" anlamıyla " فَمُ " emir fiili yerine; " لَا فُجُودًا " mastarı da "oturma!" anlamıyla " لَا تَقْعُدْ " nehiy fiili gerine geçmiştir¹⁴. " اجْتِهَادًا لَا كَسَلًا : Çalış, tembellik yapma " " جِدًّا لَا تَوَانِيًا : Gayretli ol, gevşeklik yapma!", " مَهْلًا لَا عَجَلَةً : Yavaş ol, acele etme! ", " سَكُوتًا لَا كَلَامًا : Sus, konuşma! ", " صَبْرًا لَا جَزَعًا : Sabret, tasalanma ! " gibi. Burada " لا "dan sonra gelen mastarın nehiy fiilinden nâib olması ve onun yerine geçmesi, ancak emrin yerine geçen mastardan sonra geldiğinde mümkün olduğunu belirtmiştik. Bu mastarlar, anlamlarından da anlaşılacağı gibi, sırasıyla şu nehiy fiilleri yerinde ve anlamında kullanılmıştır¹⁵. Şöyle ki: " لَا كَسَلًا " olumsuz mastarının temsil ettiği nehiy fiili " لَا تَكْسَلُ " ; " لَا تَوَانِيًا " olumsuz mastarının temsil ettiği nehiy fiili,

" لَا تَعْجَلْ " olumsuz mastarının temsil ettiği nehiy fiili " لَا عَجَلَةً " ; " لَا تَتَوَانَّ " olumsuz mastarının temsil ettiği nehiy fiili " لَا تَتَكَلَّمْ " ; " لَا جَزَعًا " olumsuz mastarının de " لَا تَجَزَعْ " şeklindedir.

Hâlid b. 'Abdullâh, *Şerhu't-Taşrih 'ale't-tavzîh*, Kahire, ts., I, 331; el-'Aynî, Maḥmūd b. Aḥmed, *el-Mekâsidu'n-naḥviyye fî şerhi şevâhidi şurûhu'l-Elfiyye*, (Hizânetu'l-edeb'in 1299 tarihli baskısı ile birlikte), Beyrut, III, 51. Krş. Emîl Bedî' Ya'kûb, *a.g.e.*, I, 548.

13 Burada " بَئِهْ " metruk bir fiilin mastarıdır. Mühmel bir fiilin ya da " ائْرَافْ " manasındaki bir fiilin mef'ûli mütlakı (Ala'l-masdariyye) olarak mansuptur. Bkz. el-Ġalâyîni, *a.g.e.*, III, 35.

14 İbnu 'Aķîl, *a.g.e.*, I, 565.

15 el-Ġalâyîni, *a.g.e.*, III, 35.

3- Mastarın Duâ (veya Bedduâ) Fiilinin Yerine Geçmesi:

Mastar, dua ifade eden fiilinin yerine geçerek duâ ifade ettiği gibi bedduâ ifade eden fiilinin yerine geçerek de bedduâ ifade eder:

Duâya örnek:

" سَقِيَ وَرَعِيَا : Allah yardım etsin!¹⁶" Bunun takdirini Sîbeveyh bizzat kendisi yaparak anlamının: " سَقَاكَ اللهُ سَقِيَا وَرَعَاكَ اللهُ رَعِيَا " olduğunu söylemiştir¹⁷. "رَحْمَةً لِلْبَّائِسِ"¹⁸: İhtiyaçlıya Allah acısın!"¹⁸ gibi kullanımların takdiri de,

" رَحِمَ اللهُ الْبَّائِسَ رَحْمَةً " şeklindedir.

Bedduâya örnek:

" خَيَّبَ " örneğinin takdirini yine kendisi " خَيَّبَكَ اللهُ خَيَّبَةً : Allah senin elini ayağına dolasın!" şeklinde yapmıştır. Bu kullanımların anlamı da: " تَعَسَّ لِلْخَائِنِ : Hâin yok olsun!" , " تَبَّ لِلْوَاشِي " : Jurnalciye yazıklar olsun!"¹⁹ şeklindedir. Şu örnekler de yine bedduâya âittir: " عَذَابًا لِلْكَاذِبِ : Yalancının Allah cezasını versin!" , " بُعِذًا لِلظَّالِمِ : Zâlimin Allah toplundan ayağını çektirsin"²⁰. Burada duâ ve bedduâ emir ve nehyin bir versiyonudur. Bilindiği gibi yüksek bir zattan veya makamdan bir şeyi yapmasını istemek veya istememek duâ bölümüne girer. Bunun Arapça'da genel olarak iyisine de kötüsüne de duâ denilirken, çoğunlukla Türkçe'de bu ikisi yukarıda ifade etmeye çalıştığımız gibi duâ ve bedduâ ifadeleriyle karşılanmaktadır. Duâ manasında kullanılan bu mastarların "olsun", "olmasın" şeklinde hep gelecek zamanı vurguladıkları görülmektedir.

4- Mastarın Sorudan Sonra Aşağıdaki Anlamlardaki Fiilin Yerine Geçmesi:

a-Azarlama :

Örneğin: " اَقِيَامَا يَا فُلَانُ وَالنَّاسُ فَعُودُ " : Ey Falan! Herkes otururken sen ayağa kalkıp gidiyor musun! ", " اَجْلُوسَا وَالنَّاسُ يَعْذُونَ " : Herkes kalkıp giderken sen

16 Bkz. Sadi Çöğenli ve Arkadaşları, *Arapça Edatlar ve deyimler Sözlüğü*, Erzurum, 1988, s. 56.

17 Sîbeveyh, *a.g.e.*, I, 157

18 el-Ğalâyiñi, *a.g.e.*, III, 36.

19 Sîbeveyh, *a.g.e.*, I, 157.

20 el-Ğalâyiñi, *a.g.e.* III, 36.

oturuyor musun !” Bu iki örnekteki mastarlar sırasıyla: " اَتَقَوْمُ " ve " اَتَجَلِسُ " anlamındadırlar²¹. Bu sebeple şimdiki zaman ve gelecek zaman ifade ederler. Recez şâiri el-‘Accâc’ın " اَطْرَبَا وَأَنْتَ قَيْسَرِي " Sen yaşlı bir ihtiyar olduğun halde coşuyor musun!” tarzındaki ifadesinin takdiri de: " اَتَطْرَبُ وَأَنْتَ " şeklindedir. Burada diğerlerinden farklı olan mastarda geçmiş zaman veya gelecek zaman anlamı söz konusu olmayıp, şimdiki zaman manası vardır²².

b-Şaşma: Örnek

أَشَوْقًا وَمَا يَمُضُ لِي غَيْرُ لَيْلَةٍ فَكَيْفَ إِذَا حَبَّ الْمَطِيُّ بِنَا عَشْرًا

Bana sadece bir gece gelmişken, nasıl onu arzularım!

Binit süratlice on kere koşup gelecek olsa, durum nasıl

olur!

Burada " شَوْقًا " mastarı başındaki hayret ifade eden Hemze " ا " ile birlikte " أَشَوْقٌ " fiili yerinde onun anlamında kullanılmıştır²³.

c-Acıma : Örnek²⁴

اسْجِنَا وَقَتْلًا وَاشْتِيَاقًا وَغُرْبَةً وَتَأْيَ حَيْبٍ إِنَّ ذَا الْعَظِيمِ

Zindan, çarpışma, özlem, gurbet ve sevgiliden

Uzak düşme mi! kuşkusuz bu çok güç bir durum.

Soru edatından sonra gelen bu mastarlar, sırasıyla: اَسْجِنُ وَتَقَاتِلُ وَتَشْتَاقُ وَتَغْتَرِبُ takdirindedirler. Beytin anlamından da anlaşıldığı gibi soru edatından sonra acıma anlamı içeren muzari fiillerin yerine mastar geçerek fiillerinin anlam ve zamanını ifade etmektedirler.

5- Çok sık kullanılarak terim halini almış olan mastarın fiilinin yerine geçmesi

Örneğin: " سَمِعًا وَطَاعَةً " : Duydum, itaat ettim (Baş üstüne), " حَمْدًا وَشُكْرًا " :Allah'a hamt ve şükürler olsun."²⁵ gibi.

21 Sîbeveyh, *a.g.e.*, I, 169.

22 Sîbeveyh, *a.g.e.*, I, 170.

23 el-Ğalâyîni, *a.g.e.*, III, 37. Yapılan araştırmalara rağmen bu beytin kime ait olduğu tespit edilememiştir.

24 el-Ğalâyîni, *a.g.e.*, III, 37. Yapılan araştırmalara rağmen bu beytin kime ait olduğu tespit edilememiştir.

25 Sîbeveyh, *a.g.e.*, I, 160.

Yine bu tür mastarlar bölümüne giren şu kullanımları da hatırlamak gerekir. Örneğin: " سُبْحَانَ اللَّهِ " ifadesinin takdiri : " اُسَبِّحُهُ :Allah'ı noksan sıfatlardan tenzih ederim" , " مَعَادُ اللَّهِ : ifadesinin takdiri ise : " اَعُوذُ بِهِ : Allah'a sığınırım" şeklindedir. Bu " مَعَادُ " ve " سُبْحَانَ " kelimeleri ancak muzâf olarak kullanılırlar²⁶. Görüldüğü gibi bu tür mastarlar da, fiilin yerine geçerek geniş zaman ifade etmektedirler.

Şu mastarlar da kullanımı açısından aynı bölüme girerler: "Şu işi yapar mısın?" diye hitap edene cevap olarak kullanılan " حَجْرًا " kelimesinin takdiri:

" اَمْتَعُ نَفْسِي مِنْهُ " : Kendimi onu yapmaktan alı koyarım/ yapmam" tarzında yorumlanırken "kendisinden söz edilmesi veya ortaya konulması sakıncalı olan bir şeyi yapmak isteyene" ise: " حَجْرًا مَحْجُورًا :Çok sakıncalı !" ifadesi kullanılır. Bunun takdiri da : " تَأْتِي حَرَامًا مُحَرَّمًا " : Çok sakıncalı bir iş yapıyor-sun" şeklindedir²⁷.

İkil olarak kullanılan bazı mastarlar da bu bölüme girer: " حَتَانِيكَ : Bize acı! Bize merhamet et!" ifadesinin takdiri: " تَحْتَنُ تَحْتُنَا بَعْدَ تَحْتَنُ " şeklinde olabilir²⁸.

" كَمَا دَعَوْتِي أَجْبَنُكَ وَ أَسْعِدُنْكَ " : Beni her çağırduğunda sana icabet edeceğim ve seni mutlu kılacağım" demektir. Burada " سَعْدِيكَ " ancak " لِيَبِيكَ " ile birlikte kullanılır. " لِيَبِيكَ " in tek başına kullanılması câiz değildir²⁹.

6- Mastarın Önündeki Cümleyi Açıklamak ve Sonucuna Dikkat

Çekmek İçin Gelmesi Durumunda Fiilin Yereine Geçmesi

Örneğin: ... : فَشُدُّوا الْوَتَاقَ قَائِمًا مَّتَا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَاءً : (Nihayet onlara iyice vurup sindirince) bağı sıkıca bağlayın (*esir edin*) Savaş sona erince, ya karşılıksız ya da fidye karşılığı salıverin."³⁰ âyetinde " مَّتَا : karşılıksız salıverin" ile " فِدَاءً :fidye karşılığı salıverin" mastarlarının takdiri: " فِدَاءً مَّتَا وَ إِمَّا تَقْتُونَ فِدَاءً " şeklindedir³¹. Bu mastarlar, önlerinde yer alan " فَشُدُّوا الْوَتَاقَ " cümlesini açıklamış ve onun sonucuna dikkat çekmiştir.

26 Sîbeveyh, *a.g.e.*, I, 162.

27 Sîbeveyh, *a.g.e.*, I, 164.

28 Sîbeveyh, *a.g.e.*, I, 174.

29 Sîbeveyh, *a.g.e.*, I, 175.

30 Muhammed Sûresi 47/ 4.

31 Sîbeveyh, *a.g.e.*, I, 168; el-'Ukberî, *İmlā 'u mā menne bihi'r-Rahmān*, Mısır, 1961/1380, II, 236; İbnu 'Aqîl, *a.g.e.*, I, 568.

Cerîr'in³² şu beytinde de aynı durum görülmektedir:

أَعْبَدًا حَلًّا فِي شُعْبَى غَرِيْبًا أَلُوْمًا لَا أْبَالُكَ وَاعْتِرَابًا

Ey Şu'abâ mevkiine bir garip gibi gelip yerleşen köle !

Ey yardımcısı olmayası kişi, hem kötülük, hem gariplik a ?

Buradaki mastarların takdiri: " أ تَلُوْمٌ لُوْمًا " ve " أ تَعْتَرِبُ اعْتِرَابًا " şeklindedir³³.

Bu geçen mastarlardan her biri fiilinden nâibtir. Görüldüğü gibi fiilleri zorunlu olarak düşmüştür. Düşen bu fiillerin açıktan söylenmesi uygun değildir. Çünkü bu mastarlar fiilinden bedel olarak getirilmiştir. Yine dikkat edildiği takdirde görüleceği gibi fiilinden bedel olarak kullanılan bu mastarlar; emir, nehiy, duâ, bedduâ ve diğer kullandığı şekillerinde de olduğu gibi gelecek zaman ya da gelecek zaman yerinde kullanılan şimdiki zaman veya geniş zaman ifade ederler.

II- Yerine Mastar Harfi İle Fiilin Gelmesine Elverişli Olması:

Mastarın amel etmesinin şartlarından ikincisi ise, mastarın yerine en " " أن veya mâ " ما " gibi mastar harflerinden biriyle birlikte bir fiilin getirilmesi genellikle uygun düşmektedir. Diğer bir ifadeyle mastarın yerine müevvel bir mastar koymanın mümkün olmasıdır. Mastarın zamanı geçmiş veya gelecekse yerine başında en: أن bulunan fiilin gelmesi; eğer mastarın zamanı geçmiş zaman, şimdiki zaman ya da gelecek zaman ise, yerine gelen müevvel mastar mâ: ما ve fiilden müteşekkil olması gerekir. Zira en: أن sadece geçmiş zaman ve gelecek zaman için kullanılırken; mâ: ما bu iki zamandan başka şimdiki zaman için de kullanılır³⁴.

Mastarın geçmiş zaman ifade etmesine örnek: "سَاءَ نَا بِالْأَمْسِ مَدَّحُ الْمُتَكَلِّمِ : Geçenlerde konuşanın kendini övmesi bizi üzdü" cümlesinin takdiri: "سَاءَ نَا بِالْأَمْسِ مَا مَدَّحُ الْمُتَكَلِّمِ نَفْسَهُ" veya "سَاءَ نَا بِالْأَمْسِ أَنْ مَدَّحَ الْمُتَكَلِّمُ نَفْسَهُ" şeklindedir. Böylece geçmiş zaman ifade eden mastarın yerine en: أن'li ya da mâ: ما'lı fiil getirilebilir. Çünkü ikisi de geçmiş zaman ifadesinde kullanılabilir.

32 Cerîr b. 'Atıyye et-Temîmî, *Şerhu Dîvāni Cerîr*, (Thq. Nâşıruddîn Mehdî Muhammed), Beyrut, 1995/1415, s. 56.

33 Sîbeveyh, *a.g.e.*, I, 170.

34 İbnu 'Aqîl, *a.g.e.*, II, 93 v.d.; krş. 'Abbās Hâsan, *a.g.e.*, III, 212.

Mastarın gelecek zaman ifadesine örnek: سَتَسْرُ غَدًا بِاجْتِيازِ الاختراعِ مَرحلةً "Tasarımın yarın denemeye alınacak olması bizi sevindirecek" ifadesinin takdiri: بما يجتازُ الاختراعَ مرحلةَ الاختبارِ veya بما يجتازُ الاختراعَ مرحلةَ الاختبارِ şeklinde olur. Görüldüğü gibi gelecek zamanda da her iki harf ile te'vil yapılabilir. Şu ifade de durum aynıdır:

تَانَّ ، وَلَا تَعْجَلْ يَلَوْمُكَ صَاحِبًا لَعَلَّ لَهُ عَذْرًا وَأَنْتَ تَلُومُ

Yavaş ol! Her hangi bir arkadaşı kınamada acele etme

Sen onu kınıyorsun ama, belki de onun bir mazereti var.

Bunun takdiri yine her iki mastar harfi ile yapılabilir: يَأْنُ تَلُومَ صَاحِبًا veya يَأْنُ تَلُومَ صَاحِبًا şeklinde birincisinde en: أَنْ ile ikinci olarak da mâ: مَا ile yapılabilir.

Mastarın şimdiki zaman ifadesine örnek:

يُبْعِثُنَا الْآنَ إِشَاعَةَ الشَّمْسِ الدَّفَاءِ "Güneşin ısıyı yayması şimdi bizi coşturuyor." Burada ise يَبْعِثُنَا مَا أَشَاعَتِ الشَّمْسُ الدَّفَاءَ şeklinde te'vili sadece mâ: مَا ile yapılabilir. Şimdiki zaman ifade eden mastarın yerine, ileride açıklanacağı üzere sadece geçmiş zaman veya gelecek zaman ifade ettiğinden dolayı, en: أَنْ ile te'vil edilen bir fiil koymak uygun değildir³⁵.

B- MASTAR İSMİ

Mastar ismi, mastar manası ifade eden, ancak normalde i'lâl sebebiyle düşürülen harflere itibar edilmeksizin fiilin harflerinden noksan olan ve mastardan da bedel olmayan³⁶ عَطَاءٌ ، نَبَاتٌ ، عَوْنٌ ، صَلَاةٌ ، سَلَامٌ gibi kelimelerdir. Bazı nahivciler ise, hakiki mastar kabul edilen mimli mastarları da mastar isminin bir bölümü olarak kabul eder³⁷.

Mastar ismi de pek fazla kullanılmamakla birlikte, aynı şartlarla mastar gibi amel eder³⁸:

35 Abbās Hāsan, a.g.e., III, 207-213.

36 İbnu Hişām, *Şerhu Şuzūri'z-zeheb*, s. 410; İbnu 'Aķil, a.g.e., II, 98.

37 İbnu Hişām, a.g.e., s. 410 vd.

38 İbnu Hişām, a.g.e., s. 410; İbnu 'Aķil, a.g.e., II, 98; el-Galāyini, a.g.e., III, 281. Mastar isminin ameli tartışmalı bir konudur. Basralı nahivciler, mastar isminin amel ettiği örnekleri etkileyenin hatırlattığı fiil olduğunu öne sürerler. Ancak Kûfi ve Bağdâdi âlimlerce mastar isminin mastar manasında kullanılışı nazarı itibara alınarak mastar isminin amel etmesini câiz görürler: İbnu Hişām, *Şerhu Şuzūri'z-zeheb*, s. 410 vd.; İbnu 'Aķil, a.g.e., II, 98 vd.; krş. el-Ehdel, a.g.e., II, 360; 'Abbās Hāsan, a.g.e., III, 223.

Muzâf olarak kullanıldığında, Örnek:

بِعِشْرَتِكَ الْأَدْبَاءَ تُعَدُّ مِنْهُمْ فَلَا تُرَيْنَ لِغَيْرِهِمُ الْوَقَا

Ediplerle arkadaşlık sebebiyle onlardan sayılıyorsun

Öyleyse sakın onlardan başkasının arkadaşı görünme!

Burada birinci mısradaki "عِشْرَةٌ" mastar ismi "الأدباء" kelimesini mefûlun bih olarak nasbetmiş; bu hadiste de "من قبلة الرجل امرأته الوضوء" kişinin hanımını öpmesinden aptes gerekir" "قبلة" mastar ismi fâiline muzaf olmuş ve "امرأة" kelimesini mefûlun bih olarak nasbetmiştir³⁹. Bu cümlede ise:

"ناصرتُ الوطنَ نصرَ الحرِّ ووطنه": şahsiyetli kişinin vatanına destek oluşu gibi ben de vatanıma destek oldum", "نصر" mastar ismi "الحر" kelimesini mefûlun bih olarak nasbetmiş; şu örnekte de: "هدمتُ الباطلَ هدمَ الخيمةِ صاحبها": Sahibinin çadırını yıktığı gibi, ben de batılı yıktım", "هدم" mastar ismi mefûlüne muzâf olup fâilini açık bir şekilde almıştır⁴⁰. Burada bu mastar isimlerinin fiil gibi kullanılmış olmalarından dolayı geçmiş zaman ifade ettikleri görülmektedir.

Harf-ı târifli olarak kullanıldığına örnek: "عاونتُ الصديقَ كالعونِ الأهلِ": Âileme yardım ettiğim gibi arkadaşıma yardım ettim.⁴¹ Burada "العون" mastar ismi "الأهل" kelimesini mefûlun bih olarak almış ve nasbetmiştir. İfade ettiği zaman ise, görüldüğü gibi geçmiş zamandır.

Bir başka örnek: "أنتَ كثيرُ العطاءِ الناسَ": Sen insanlara çok verirsin/veriyorsun" Burada harfî tarifli olan "العطاء" mastar ismi "الناس" kelimesini mefûlun bih olarak nasbetmiştir. Zamanı ise diğerlerinden farklı olarak alışkı geniş zamanı⁴² veya şimdiki zamandır.

Tenvinli kullanımına örnek: "طربتُ لنصرِ حرٍّ ووطنه اتصارا باهرا": Şahsiyetli bir kişinin vatanına yaptığı büyük yardımdan duygulandım.⁴³ Burada da "

³⁹ İbnu 'Akîl, a.g.e., II, 100: Bu beyt, söyleyeni bilinmeyen şahidlerdendir.; 'Abbās Hasan, a.g.e., III, 221; el-Galāyini, a.g.e., III, 281vd.. Hadis için bkz. ed-Dāraḳuṭnī ('Alī b. Ömer el-Bağdādī), *Sunen*, (Thk. es-Seyyid 'Abdullāh Hāşim Yemenī el-Medenī), Beyrut, 1966, I, 136; Mālik b. 'Encs, *el-Muvaṭṭa'*, (nşr., Dāru ihyā'i't-turāşī'l-'abī), Mısır, ts., I, 43.

⁴⁰ 'Abbās Hasan, a.g.e., III, 223.

⁴¹ 'Abbās Hasan, a.g.e., III, 224.

⁴² Türkçe'deki zaman çeşitleri için bkz. A. Dilaçar, *Grammer*, Belleten 1971, Ankara, 1989, s. 111 vd..

⁴³ 'Abbās Hasan, a.g.e., III, 224.

" نصر " mastar ismi tenvinli kullanıldığından fâili olan " حَرَّ " kelimesini açıktan ref etmiş; " وَطَنَ " kelimesini de mefûlün bih olarak nasbetmiştir. Burada ise mastar isminin zamanı geçmiş zamandır.

C- MÜEVVEL MASTAR

Mastar konusu içinde ele alınmasına pek rastlamadığımız mastarın bu türünü, ifade ettiği zaman bakımından incelediğimiz için burada ele alıp zaman ilgisini açıklamayı uygun bulduk.

"Mevsûl harfî" diye de ifade edilen mastar harfleri, başına geldikleri fiili mana ve şekil bakımından mastara çevirirler. Bundan dolayı cümle içinde başlarına gelen âmîle göre i'rab alırlar. Başına gelen mevsûl harfî (mastar harfî)'ne göre müevvel mastarları ve zaman ifadelerini incelemeye çalışacağız:

I-En: ن: Mastar Harfinin, Mazi Muzâri ve Emir Fiilin Başına Gelmesi:

1-Mâziye gelmesi: Mâzinin başına gelen en: ن , onu nasb etmeksizin mastara çevirir. Bu durumdaki müevvel mastar, geçmiş zaman ifade eder. Örnek: " عَجِبْتُ مِنْ أَنْ قَامَ سَلِيمٌ : Selim'in kalktığına/kalkmış olduğuna şaşım".

2-Muzâriye gelmesi: Muzârinin başına en: ن geldiği zaman onu hem nasb eder hem müevvel mastara çevirir ve hem de zamanını gelecek zamana tahsis eder. Örnek: " عَجِبْتُ مِنْ أَنْ يَأْتِيَ خَلِيلٌ : Halil'in kalkacağına şaşım.

3-Emir fiiline gelmesi: Burada da en: ن , mâzide olduğu gibi emir fiili i'rab ve binâ yönünden etkilemez. Emrin zamanı gelecek zaman olduğundan en: ن in gelmesiyle mastarın zamanı da gelecek zaman olarak kalır. Örnek:

أَشْرْتُ إِلَيْهِ بِأَنْ قُمْ : Ona kalk diye (kalkmasını) işaret ettim⁴⁴.

II-Enne: ن: mastar harfî müptedâ ve haberin başına gelir. Haber eğer türemiş bir kelime ise, onun mastarı ismine muzaf kılınarak te'vili yapılır. Örnek: " بَلَّغَنِي أَنَّكَ مُسَافِرٌ أَوْ سَنَسَافِرُ : Yola çıkacağın haberi bana ulaştı / Yola çıkacakmışsın" cümlesinin takdiri: " بَلَّغَنِي سَقْرُكَ " şeklindedir.

Eğer Enne: ن cümlesinin haberi câmid ise, ya da zarf ise, kevn: كُون mastarıyla te'vil edilir. Örnek: " بَلَّغَنِي أَنَّ هَذَا سَعْدٌ : Bu, Sa'd'mış /Bunun Sa'd ol-

44 Câmid fiilin başına gelen en: ن, Şeddelisinden muhaffef en: ن kabul edilir. Örnek: " وَأَنْ لَيْسَ

لَيْسَ : İnsan için yalnız çalıştığına karşılığı vardır." Âyet için bkz.en-Necm süresi, 53/39. Buradaki en: ن, enne: ن den muhaffef en: ن dir.

duğu bana ulaştı” cümlesinin takdiri: سَرَّيْتُكَ فِي الْمَدْرَسَةِ كَوْنَهُ سَعْدًا şeklindedir. سرَّيْتُكَ فِي الْمَدْرَسَةِ : Okulda olman beni sevindirdi” cümlesinin takdiri de: سرَّيْتُكَ فِي الْمَدْرَسَةِ şeklindedir.

III- Mâ: مَا : Bu mastar harfi iki kısımdır:

a- Zaman ifade etmeyen⁴⁵ mastar harfi :

Bu mastar harfi, mutasarrıf mâzi ve muzârinin ve bir de isim cümlesinin başına gelir. Sırasıyla mâzi, muzâri ve isim cümlesiyle kullanımına örnekler:

Mâzi ile kullanılışı: {وَدُّوا مَا عَنِتُّمْ}: Sıkıntıya düşmenizi isterler.”⁴⁶ Bunun takdiri: {عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ} ... sıkıntıya uğramanız kendisine ağır gelir...”⁴⁷ ibaresinin takdiri ise: {عَزِيزٌ عَلَيْهِ عَنِتُّكُمْ} şeklindedir.

Bütün bu örneklerde geçen müevvel mastarlar görüldüğü üzere geçmiş zaman ifade ederler⁴⁸.

Muzâri ile kullanılışı: لَا شَيْءَ أَنْقَصُ لِلْأَحْرَارِ مِمَّا يُقْتُونُ الْأَسْرَارَ . Şahsiyetli kişiler için sırları ifşa etmekten daha küçültücü bir şey yoktur” ifadesinin takdiri: عَجِبْتُ مِمَّا نَسْتَقِيمُ . لَا شَيْءَ أَنْقَصُ لِلْأَحْرَارِ مِنْ إِقْتِنَائِهِمُ الْأَسْرَارَ . Doğru davranacağına şaşım.” cümlesinin takdiri de: عَجِبْتُ مِنْ اسْتِقَامَتِكَ şeklindedir. Bütün bu örneklerde müevvel mastarın zamanı gelecek zaman, geçmiş zaman ve şimdiki zaman gibi üç zamana da elverişlidir. Çünkü ما: مَا, En: أَنْ den farklı olarak şimdiki zaman için de kullanılır. Ancak en: أَنْ den farklı olarak mâ: مَا nın başına gelen muzâri şimdiki zaman ifade eder. Örnekler: يَسْرُّنِي مَا تَشْكُرُ الْمُتَّعِمَ . Nimet verene şükretmen beni sevindirir.” Buradaki “şükretmen” ifadesi “şu anda şükrediyor olman” anlamındadır. يُعْجِبُنِي مَا تُصَاحِبُ الْأَدْبَاءَ . Edebiyatçılarla beraber bulunman hoşuma gidiyor.” gibi.

İsim cümlesiyle kullanılışı: Mâ: مَا isim cümlesinin başına da gelerek onu müevvel mastara çevirir: Örnek: عَجِبْتُ مِمَّا سَلِمٌ شَجَاعٌ . Selim’in yiğitliğine şaşım.” Burada da müevvel mâstar "عَجِبْتُ مِنْ كَوْنِ سَلِيمٍ شَجَاعًا" şeklindedir. burada içinde şimdiki zaman bulunan sürekli zaman ifade ettiği söylenebilir. Çünkü

45 Burada mâ'nın zaman ifade etmemesi demek “süresince” anlamı ifade etmemesi demektir.

46 Âl-i ‘İmrân Sûresi, 3/ 118.

47 et-Tevbe sûresi 9/126.

48 Burada geçmiş zamanı ifade eden, mastar olup, mâ değildir.

isim cümlesinin şimdiki zaman ağırlıklı geniş zaman ifade ettiği bilinmektedir⁴⁹.

b- Zaman ifade eden mastar harfi:

Bu daha çok olumsuz mâzi veya lem: لَمْ ile olumsuz yapılmış muzâri ile kullanılır.

Örnek: لا أَصْحَبُكَ مَا دُمْتُ بِخَيْلًا : Cimri olduğun müddetçe seninle arkadaşlık yapmayacağım” cümlesinin takdiri: لا أَصْحَبُكَ مَدَّةَ دَوَامِكَ بِخَيْلًا şeklindedir. Lem: لَمْ ile olumsuz olan muzâri ile kullanılışına örnek: لا أَجْلِسُ فِي الْحَدِيقَةِ مَا لَمْ تُجْلِسْ فِيهَا : Sen oturmadığın sürece bahçede oturmayacağım.” cümlesinin takdiri: لا أَجْلِسُ فِيهَا مَدَّةَ عَدَمِ جُلُوسِكَ فِيهَا şeklindedir⁵⁰.

IV- Key: كَيْ:

Bu mastar harfi sadece muzari ile başlayan cümlelerin başına gelir ve muzâriyi nasb eder. Örnek: أَحْسَنْتُ الْعَمَلَ لِكَيْ أَفُوزَ بِخَيْرِ النَّتَائِجِ : İyi sonuçlar elde edebilmem/edebilmek için⁵¹ işimi iyi yaptım.” Bunun takdiri:

أَحْسَنْتُ الْعَمَلَ لِقُورِي بِخَيْرِ النَّتَائِجِ şeklindedir. Başarıya ulaşmak için çalıştım.” Bunun takdiri de أَجْتَهَدْتُ لِئَلِي نَجَاحًا şeklindedir. Bütün nasb edatları gibi mastar için olan key: كَيْ de nasb ettiği muzârinin manasını sırf gelecek zamana (istikbâl mahz) tahsis eder. Bu sebeple key: كَيْ'nin başına geldiği muzâri ile birlikte oluşturduğu müevvel mastarın da zamanı gelecek zamandır.

V- Lev: لَوْ : Bazen lev: لَوْ, mastar harfi olup mutasarrıf mâzi ve muzari fiilin başına gelerek onu geçmiş zaman veya gelecek zaman ifade eden

49 Fiilimsi içermeyen bir isim cümlesinin zamanının, bir tahsis yapılmadığında, şimdiki zamanın da içinde bulunduğu geniş zaman olduğuna örnek: " أنت علي : Sen Ali'sin" veya

" هو رجل " : O, bir adamdır.” cümlelerinin genel olarak zamanını öğrenmek için sorarız: “sen ne zaman Ali'sin?” alacağımız cevap: “Şimdi de Ali'yim, geçmişte de gelecekte de” şeklinde olacaktır. Tabii ki bu ifade Türkçe'mizdeki geniş zamanı veya sürekliliği ifade eder.

50 es-Seyyid Ahmed el-Hâşimî, *el-Kavâ'idu'l-'esâsiyye li'l-luğati'l-'Arabiyye*, Beyrut, ts., s. 306. Burada mâ'nın zaman ifade eder olması, kendisi ile ilgili bir durum olup, mastara bir “müddet, süre” ilavesi ile çeviriye yansır. Bunun fiilimsinin zamanı ile bir ilgisi yoktur.

51 Key: كَيْ mastar harfi, amel ve anlam yönünden mastar harfi olan en: أَنْ gibidir. Onu tam bir mastar harfi olarak kabul edebilmemiz, başına lafzan ya da takdiren bir lâm: ل harfi cerri gelmesi zorunludur. Bkz. 'Abbās Hasan, a.g.e., I, 410. Key: كَيْ ve çeşitleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. 'Abbās Hasan, a.g.e., IV, 300–307.

müevvel mastar haline getirir. وَكِدْتُ لَوْ نَجَحَ : Başarılı olmasını istedim.” Burada lev: لَوْ , mâzinin başına geldiği için müevvel mastar: وَكِدْتُ نَجَاحَهُ takdirinde olup geçmiş zaman ifade eder. Muzârinin başına geldiği zaman: يُحِبُّ الْمَرِيضُ : Hasta iyileşmek ister.” şeklinde gelecek zaman ifade eden bir müevvel mastar meydana gelir. Buradaki müevvel mastarın takdiri de: يُحِبُّ الْمَرِيضُ بَرَاءَهُ هُ şeklindedir. Aynı durumda yine lev: لَوْ'den sonra muzari geldiğinde müevvel mastar “gelecek zaman” ifade eder. Örnek: {يُودُّ أَحَدَهُمْ لَوْ يُعَمَّرُ أَلْفَ سَنَةٍ}: Onlardan biri, ömrünün bin yıl olmasını ister.”⁵² Bunun takdiri de: يُوَدُّ أَحَدَهُمْ تَعْمِيرَهُ أَلْفَ سَنَةٍ tarzındadır. Lev: لَوْ in bir mastar harfi olabilmesi için, daha çok أَحَبُّ ، أُحِبُّ gibi temenni bildiren fiillerle birlikte kullanılması şarttır.

Ancak bazen temenni bildirmeyen fiillerle de lev: لَوْ in bu anlamda kullanıldığı olur. Örnek: مَا كَانَ ضَرَّكَ لَوْ أَحْسَنْتَ السُّلُوكَ : İyi davranışta bulunmak sana zarar vermemişti.” gibi. Bunun takdiri de: مَا كَانَ ضَرَّكَ إِحْسَانِكَ şeklindedir.

İSMİ FÂİLDE ZAMAN

Şibih fiillerden ismi fâili ele aldığımızda, onun harfi tarifli veya harfi tarifsiz ya da muzâf olarak kullanıldığını görürüz. Bu durumlarda ismi fâilin ameli esnasında zaman boyutu da ortaya çıkar. Bunları sırasıyla incelemeye çalışalım.

A-HARFİ TARİFLİ KULLANILIŞI

Harfi tarifli⁵³ kullanılması durumunda ismi fâilin koşulsuz amel ettiği görülür. “Etkileme” demek olan bu amel etmede zaman bakımından her hangi bir sınırlama söz konusu değildir. Hangi zamana tahsis edilmek istenirse, o zamanı ifade eder. Örneğin: O، دُنْ غُزَلْ قُصِيدَةُ رَائِعَةٍ : O، dün güzel bir kaside düzenledi. O، وَهُوَ التَّاطِقُ - الْآنَ - الْحِكْمَةُ وَالْبَيَانُ ، şimdi hikmet ve beyanı dile getiriyor. O، وَهُوَ الْمَوَاجِهَ خُصْمَهُ - غَدًا - بِالْحِجَّةِ وَالْبِرْهَانِ ، yarın hasmının karşısına delil ve kanıtla çıkacak”⁵⁴ gibi. Örneklerin her biri üzerinde açıkça görüldüğü üzere mamulleri üzerinde amel ederek onları nasbetmiştir. Fakat zaman bakımından belli bir zaman dilimini değil, aksine cümleye eklenen zaman zarflarının tahsis ettiği zamanı ifade etmekte oldukları görülmektedir. Başka bir açıdan harfi tarifli ismi fâil hangi zamanı ifade ederse etsin amel eder, hükmüne varmak mümkündür. Harfi tarifle marife olan bir ismi fâil'in

52 el-Bakara Sûresi 2/96

53 Buradaki harf-i tarif "ismu'l-mevsûl" kabul edilmektedir.

54 Abbâs Hasan, a.g.e., III, 254.

amelinde bir zaman tahsisi söz konusu olmadığı daha önce geçmişti. Bu durumda ismi fâil, hangi zamanla ilgili olarak kullanılmak isteniyorsa, o zamanı ifade etmek için örneklerimizde görüldüğü üzere "أمس:dün", "الآن:şimdi" ve "غدا:yarın" zaman zarfları gibi yardımcı kelimeler kullanılır. Bazen de ismi fâil, cümlelerin gelişinden anlaşılabilir zamanı ifade eder. Örneğin: {إِنَّا مُتَجَوِّكُ وَاهْتَكُ إِلَّا امْرَأَتُكَ كَانَتْ مِنَ الْغَابِرِينَ}...Doğrusu biz seni ve geride kalacaklardan olan karının dışında, âileni kurtaracağız" (dediler)⁵⁵. {قَالُوا سَوَاءٌ عَلَيْنَا أَوَعَظْتَ أَمْ لَمْ تَكُنْ مِنَ الْوَاعِظِينَ} Dediler ki, ister öğüt ver, ister öğüt verenlerden olma bizce birdir"⁵⁶ âyetinde "لم تكن من الواعظين" kesimindeki elif lamlı ismi fâilin "أم لم تعظ" anlamında olduğunun kaydedilmesiyle geçmiş zaman ifade ettiği ortaya çıkmaktadır⁵⁷.

B- HARFİ TARİFSİZ KULLANILIŞI

İsmi fâilin harfi tarifsiz olarak kullanılması durumunda iki şekil söz konusudur: İzafeyle kullanım ve tenvinli kullanım.

Bu konuda genel olarak şunlar söylenebilir: Harfi tarifsiz ismi fâil, iki yönlü bir kelimedir. Yani isim olarak kullanılabilir gibi, şibih fiil (filimsi) olarak da kullanılabilir. Şibih fiil olarak kullanıldığında aynı mastardan türemiş olan ma'lûm/etken fiili gibi, zaman boyutu ortaya çıkar. Böylece ismi fâil, fiili gibi geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zamana konu olabilir. Bu sebeple, onun hangi durumlarda hangi zamanı ifade ettiğini ele almak gerekir.

Bilindiği gibi ismi fâil mâzi/geçmiş zaman ifade ettiğinde amel etmez⁵⁸. Bu durumda ismi fâil kendinden sonra gelen kelimeye muzâf olarak kullanılır. Fakat Muzâf olduğu bu kelime önceki duruma göre fâili olan bir kelime olamaz. Ancak aslında mefûlün bih durumundaki kelimeye muzâf olur. Eğer ismi fâilin fiili iki veya üç mefûl alanlardan ise, ismi fâil birincisine muzâf olup, diğerleri mansûb olarak kalır. Bunları nasb eden âmil, ismi fâilin hatırlattığı fiil olarak kabul edilir⁵⁹. Örneğin: " هذا مُعْطِي " : هذا مُعْطِي حَامِدِ أَمْسِ " : مُحْتَاجِ أَمْسِ دِرْهَمًا : Bu, dün bir ihtiyaçlıya bir dirhem verendir " هذا مُعْطِي حَامِدِ أَمْسِ : هذا مُعْطِي حَامِدِ أَمْسِ : Bu, dün Hâmid'e Mahmud'un geldiğini bildirendir" gibi.

55 el-'Ankebût Sûresi 29/33.

56 eş-Şu'arâ Sûresi 26/136.

57 el-'Ukberî, a.g.e., II, 169.

58 İbnu 'Aqîl, a.g.e., I, 106.

59 'Abbâs Hâsan, a.g.e., III, 255, dipnot, 3: "Bazı nahivciler ise geçmiş zaman manasındaki ismi fâilin de mefûlün bihi nasb etmesine cevaz verdiler. Gerekçeleri ise: muzaf olan ismi fâilin izafetle, şartsız amel eden elif lâmlıya benzemesidir."

Muzâf olan ismi fâil amel ettiğinde ise, şimdiki zaman veya gelecek zaman ifade etmesi zorunludur. Çünkü İsmi fâilin, elif lâmsız olarak kullanılması halinde amel etmesi için iki şart gereklidir. Birincisi, şimdiki zaman ya da gelecek zaman ifade etmesi; ikincisi ise, kendisinden önce olumsuzluk veya soru, mübtedâ ya da mevsûf gelmesi, diğer bir ifadeyle bunlara istinat etmesidir. Örneğin: " : مَا ضَارِبٌ زَيْدٌ عَمْرًا Zeyd, Amr'ı dövüyor/dövmeyecek", " : أ ضَارِبٌ زَيْدٌ عَمْرًا ؟ :Zeyd Amr'ı dövüyor mu?/dövecek mi?", " : مَرَرْتُ بِرَجُلٍ ضَارِبٍ : Zeyd, Amr'ı dövüyor/ dövecek", " : مَرَرْتُ بِرَجُلٍ ضَارِبٍ : Zeyd, Amr'ı dövüyor/ dövecek", " : مَرَرْتُ بِرَجُلٍ ضَارِبٍ : Zeyd, Amr'ı dövüyor/ dövecek".⁶⁰ Gibi. Görüldüğü üzere örneklerde dört yerde geçen harfi tarifsiz "ضَارِبٌ" İsmi fâili, şimdiki zaman veya gelecek zaman ifade etmesi yanında sırasıyla olumsuzluk edatına, soru edatına, mübtedâyâ ve mevsûfa istinat ettiklerinden amel edebilmişlerdir. Bilindiği gibi elif lâmsız ismi fâilin, amel etmesinin ilk şartı az önce geçen hususlara istinadı iken, **diğer şartının da şimdiki zaman veya gelecek zaman ifade etmesidir.** Şu halde şartlarını taşıyan harfi tarifsiz ismi fâilin amel etmesi halinde şimdiki zaman ya da gelecek zaman ifade ettiği kesinlik kazanır.

Zira bazı eserlerde bu konunun değerlendirilmesi yapılırken şu ifadelere yer verilmektedir: "İsmi fâil mâzi manâsında olduğu zaman amel etmez. Çünkü ismi fâilin amel etmesi, etraflıca araştırılarak ortaya konulan (istikrâ) hâl ve istikbâl manâsında olmasına bağlıdır. Zira ismi fâil, şeklen ve mânânen müstakbel (muzâri)'e benzemektedir; geçmiş zaman manâsında olursa, anlam bakımından muzâriye uymadığı gibi, telaffuz ve şekil bakımından da mâziye uymaz. Benzerlik her iki taraftan güç kaybeder ve zayıflar. Bu bakımdan amel de etmez"⁶¹. "İsmi fâil, hâl ve müstakbel manâsında olursa muzâri gibi amel eder. Şöyle ki: " : زَيْدٌ ضَارِبٌ غَلَامَهُ عَمْرًا : Zeyd var ya, onun çocuğu Amr'ı dövecek" ifadesinin muzâriyle yapılan benzeri, " : زَيْدٌ يَضْرِبُ غَلَامَهُ عَمْرًا " şeklindedir⁶².

Genel olarak ismi fâilin, izafetle (muzâf olarak) kullanılışında geçmiş zaman; izâfetsiz (tenvinli) kullanılışında ise gelecek zaman ifade ettiği kesinlik kazanır. Nitekim bilim adamlarının zaman konusuyla ilgili yorumlarını içeren şu tarihî olay da, bu konuya parmak basmaktadır: el-Kisâ'î (ö.189/805)'den duyan bir zattan naklen el-Merzubânî'nin anlattığına

60 el-Ehdel , a.g.e., II, 364,365.

61 Ahmed b. 'Alî b. Mes'ûd, *Merāhu'l-ervāh*, (Sarf Cümlesi, s.11,dipnot:5).

62 Ahmed b. 'Alî b. Mes'ûd, a.g.e., (Sarf Cümlesi, s.11,dipnot:6).

göre el-Kisâ'î: "Kadı Ebû Yûsuf ile birlikte Hârûnu'r-Reşîd'in huzurunda bulunuyorduk. Bu sırada Ebû Yûsuf nahiv nedir? diyerek onu küçümsemeye başladı. Nahvin üstünlüğünü göstermek için ona şöyle dedim: Bir adam diğerine: "أنا قاتلُ غلامك" dese, öbürü de ona: "أنا قاتلُ غلامك" diye karşılık verse, bunlar hakkında ne dersin? Hangisini cezalandırırın? Ebû Yûsuf: Her ikisini de cezalandırırdım, diye cevap verince, Hârûnu'r-Reşîd: Hata ettin, dedi. Ebû Yûsuf'un Arapça bilgisi iyi idi. Bundan dolayı utanarak, bu nasıl olur? diye sordu. Hârûnu'r-Reşîd şu karşılığı verdi: "Çocuğu öldürmesi sebebiyle cezalandırılacak olan, izafetle "أنا قاتلُ غلامك" diyendir. Çünkü o mâzî fiil (anlamında) dir. "أنا قاتلُ غلامك" diyene gelince, o cezalandırılmaz. Çünkü bu ise müstakbel (manasında) dir. Henüz daha gerçekleşmemiştir. Nitekim Yüce Allah: {وَلَا تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَلِكَ غَدًا إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ}: Allah'ın dilemesine bağlamadıkça (inşallah demedikçe) hiçbir şey için "Bunu yarın yapacağım" deme⁶³ buyurmuştur. Şayet tenvinli kullanım "müstakbel manası ifade etmeseydi, onda "غدا: yarın" ifadesini kullanmak câiz olmazdı⁶⁴.

I- İSMİ FÂİLİN İZAFETLİ KULLANILMASI

İsmi fâilin, muzâf olarak kullanıldığında çeşitli durum ve pozisyonlara göre ya geçmiş zaman ya gelecek zaman ya da geniş zaman ifade ettiğini çeşitleri ve örnekleriyle birlikte inceleyelim:

a- Geçmiş Zaman İfade Etmesi

İsmi fâil, muzâf olarak yer aldığı durumlarda şimdiki zaman ve gelecek zaman ifade etmesi yanında, en çok geçmiş zaman manası ifade eder. Buna şu âyeti örnek verebiliriz: {وَأَنْ لَا تَعْلُوا عَلَى اللَّهِ إِنِّي آتِيكُمْ بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ}: Allah'a karşı üstün gelmeğe kalkışmayın; doğrusu ben size apaçık bir delil getirdim⁶⁵. Burada "آتِيكُمْ" ifadesi "آت", ismi fâili ile "كَمْ" zamirinden oluşmaktadır. Yani birincisi ikincisine muzâf olarak gelmiştir. Realiteye uygun olarak bu ismi fâil, olmuş bitmiş bir işten bahsettiği için geçmiş zaman ifade etmektedir.

63 el-Kehf Sûresi 18/23-24.

64 Yâkût el-Ĥamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'* (nşr. Dâru ihyâ'it-turâsî'l-'arabî), Beyrut, ts., XIII, 177; es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, (nşr. Abdu'l-âl Sâlim Mukerrem), Beyrut, 1406 /1985, III, 223 vd.; krş. M. Reşit Özbalkıç, *Arap Dilinde Zaman Açısından Fiiller*, İzmir 1996, s., 23-24.

65 ed-Duĥân Sûresi 44/19.

Sîbeveyh ismi fâilin, aynı anda hem muzâf ve hem de elif lâ'm'lı olarak kullanılışında, geçmiş zaman ifade ettiğini belirterek "زَيْدٌ أَنْتَ الضَّارِبُ: Sen Zeyd'i dövensin (yani dövmüş olansın)"⁶⁶ örneğini verir.

Ebû Ubeyde (210/825)de: {وَتَرَى الْمَلَائِكَةَ حَاقِّينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ} :Melekleri, arşın etrafını çevirmiş oldukları halde, Rablerini hamt ile överken görürsün"⁶⁷ âyetindeki "حَاقِّينَ" ismi fâilini "أَطَافُوا بِهِ بِحَقَائِفِهِ" şeklinde mâzi ile açıklamaktadır⁶⁸. Bu da şebîh bi'l-muzâf olan ismi fâilin geçmiş zaman ifade ettiğini göstermektedir.

b-Gelecek Zaman İfade Etmesi

Sîbeveyh, lâfzî izâfet şeklinde marifeye muzaf olduğu halde marifelik kazanmadığından nekreye sıfat olabilen ismi fâillerin tenvinli hükmünde gelecek zaman ya da şimdiki zaman ifade edebileceğini söyleyerek buna {قَالُوا هَذَا عَارِضٌ مُمْطِرُنَا} : Bu, bize yağmur yağdıracak ufukta beliren bir buluttur" dediler" âyetini⁶⁹ örnek verir.⁷⁰

el-'Ukberî de {إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ خُذْكِتَ وَرَافِعُكَ إِلَيَّ} : Allah buyurmuştu ki: "Ey Îsâ! Seni vefat ettireceğim, seni nezdime yükselteceğim..."⁷¹ âyetinde aynı hususa işaret ederek her iki ismi fâilin de izafetle marifelik kazanmadıklarından dolayı gelecek zaman ifade ettiklerini kaydetmektedir⁷². Ayrıca şu âyetlerde de aynı durum görülmektedir:

{قُلْ إِنَّ الْمَوْتِ الَّذِي تَفِرُّنَ مِنْهُ فَإِنَّهُ مَلَأَقِيكُمْ} : De ki: Doğrusu kendisinden kaçtığınız ölüm, mutlaka karşınıza çıkacaktır"⁷³.

{إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَادُّكَ إِلَى مَعَادٍ} :Ey Muhammed! Kûr'ân'ı (okumayı, tebliğ etmeyi ve ona uymayı) sana farz kılan Allah seni, döneceğin yere döndürecektir"⁷⁴.

66 Sîbeveyh, a.g.e., I, 131.

67 ez-Zümer Sûresi 39/75.

68 Ebû 'Ubeyde (Ma'mar b. el-Muşennâ et-Teymî), *Mecâzu'l-Kur'ân*, Mısır, 1970/1390, II, 192.

69 el-Ahkâf Sûresi 46/24.

70 Sîbeveyh, a.g.e., I, 425.

71 Âl-i 'İmrân Sûresi 3/55.

72 el-'Ukberî, a.g.e., I, 136 v.d.

73 el-Cumu'a Sûresi 62/18.

74 el-Kaşş Sûresi 28/85.

{وَأَذِ ابْنَتِي إِبرَاهِيمَ رَبُّهُ يَكْلِمَاتٍ فَاتَمَّهِنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا} Rabb'i İbrahim'i bir takım emirlerle denemiş, o da bunları yerine getirmişti. Allah, seni insanlara önder kılacağım demişti⁷⁵.

{إِنَّا كَاشِفُوا الْعَذَابَ قَلِيلًا ...} Biz sizden azâbı az bir süre kaldıracacağız...⁷⁶.

{وَرَأَى الْمُجْرِمُونَ النَّارَ فَظَنُّوا أَنَّهُمْ مُوَاقِعُوهَا وَلَمْ يَجِدُوا عَنْهَا مَصْرَفًا} Suçlular ateşi görür ve ona düşeceklerini anlarlar, fakat ondan kaçacak yer bulamazlar⁷⁷.

{وَمَا كَانَ اللَّهُ مُعَذِّبَهُمْ وَهُمْ يَسْتَغْفِرُونَ} Onlar bağışlanma dilerlerken de elbette Allah azap edecek değildir⁷⁸. Bütün bu örneklerin çevirilerine bakıldığında ismi fâilin gelecek zaman ifade ettiği görülür.

c- Geniş Zaman İfade Etmesi

{وَمَا أَنْتَ بِهَادِي الْعَمَى عَنْ ضَلَّالَتِهِمْ} Körleri sapıklıklarından vazgeçirip doğru yola döndüremezsin⁷⁹. Bu örnekte ise görüldüğü gibi ismi fâilin zamanı, geniş zamandır. Çünkü her hangi bir zaman sınırlaması yoktur. Bu geniş zamana burada süreklilik⁸⁰ adını vermek de mümkündür.

II- İSMİ FÂİLİN TENVINLİ KULLANILMASI

Tabiûdir ki, ismi fâil aynı zamanda tenvinli olarak da kullanılır. Bu tarz kullanımda, az sonra açıklanacağı gibi, ismi fâilin daha çok gelecek zaman mânâsı ağırlıktadır.

Nitekim Sîbeveyh (180/796), ismi fâilin muzâri manasında kullanılmasını tenvinli olarak kullanımla bağlantılı olarak görmektedir. Muzâri gibi

75 el-Bakara Sûresi 2/24.

76 ed-Duĥân Sûresi 44/15.

77 el-Kehf Sûresi 18/53.

78 el-Enfâl Sûresi 8/33.

79 en-Neml Sûresi 27/81.

80 A. Dilaçar'ın, zamanların gelişmesinden bahsederken "süreklilik"e de yer verdiği açıklamaları aynen şöyledir: "Zaman grameritikal ulamı kimi dillerde isimlerde de bulunduğu halde bizde yalnız fiillerde kullanılır. Eskiden, hemen hemen bütün dillerde zamanın iki türü vardı: bitmişlik (latin. Perfectum, Arap. Mazi) ve bitmemişlik (Latin. Imperfectum ya da infectum, Arap. Muzari) geleceklilik, şimdilikle birlikte bitmemişlik sayılırdı. Zamanla bu kavram geçmişlik (passé) şimdilik (présent) ve geleceklilik (futur) şeklinde üçe ayrıldı. Ayrıca geniş zaman (aoriste), süreklilik (progressif, contunu), geçmiş öncesi (passé antérieur), gelecek öncesi (futur antérieur) salt zaman (temps absolu), görelî zaman (temps relatif, temps surcomposé) ve bunların katışık şekilleri gibi zaman kavramları türeyip gelişti." Bkz. A. Dilaçar, *Gramer*, Belleten 1971, Ankara, 1989, s. 111.

ismi fâilin de gelecek zamana ve şimdiki zamana âit durumlarına da şu örnekleri vermektedir: " هَذَا ضَارِبٌ زَيْدًا غَدًا : Bu, yarın Zeyd'i dövecek olan kimsedir" ifadesinin anlam ve amel (etki) olarak: " هَذَا يَضْرِبُ زَيْدًا غَدًا : Bu, yarın Zeyd'i dövecek" gibidir. Vukûu ânında, henüz bitmemiş bir eylemden söz edilince, bu da bir önceki gibidir: " هَذَا ضَارِبٌ عَبْدَ اللَّهِ السَّاعَةَ : Bu, Abdullah'ı şu anda döven kimsedir" ifadesi manâ ve amel olarak yukarıda geçtiği gibi: " هَذَا يَضْرِبُ عَبْدَ اللَّهِ السَّاعَةَ : Bu, Abdullah'ı şu anda dövüyor" cümlesiyle eşdeğer kabul edilir⁸¹.

Sîbeveyh, ismi fâilin gelecek zaman anlamında kullanımına işaret ederken de: " فلا يكون ضارباً بمتزلة يفعل وتعمل إلا نكرة " diyerek⁸² ismi fâilin ancak nekre olarak muzâri manâsında kullanılabileceğini ifade etmektedir.

el-Muberrid (285/689) de aynı konuyu şöyle açıklamaktadır: " زَيْدٌ يَأْكُلُ " denilince, bu "yeme halinde bulunmayı" yani şimdiki zaman ve "gelecekte yemeyi" ifade eder. Yani gelecek zaman ifade etmeye elverişli durumdadır. Nitekim: " يَدْ أَكَلَ " denilince de, "yeme halinde bulunmayı" ifade etmekle şimdiki zamanı gösterdiği gibi, geleceği ifade eden ilave kelimeler getirmekle de: " زَيْدٌ يَأْكُلُ غَدًا " Zeyd yarın yiyecek" şeklinde gelecek zaman ifade edeceğini anlatır⁸³.

İşte bu sebeple âlimlerin çoğuna göre, {وَكَلَّبَهُمْ بِأَسِطٍ ذِرَاعِيَهُ بِالْوَيْ صِيدٍ} :Köpekleri de mağaranın girişinde ön ayaklarını uzatmış yatmakta idi⁸⁴ âyetinde yer alan " بِأَسِطٍ " ismi fâilinin " يَبْسُطُ ذِرَاعِيَهُ " manasında olduğu kaydedilmektedir⁸⁵. Bununla beraber, buradaki şimdiki zamanı, "şimdiki zamanın hikâyesi" şeklinde değerlendirenler de bulunmaktadır⁸⁶.

Şu âyetlerdeki ismi fâiller şimdiki zaman manasında olabilirler:

{وَأَيُّ مَرْسَلَةٍ إِلَيْهِمْ يَهْدِيَةٌ فَتَاطِرَةٌ بِمَ يَرْجِعُ الْمُرْسَلُونَ} : Ben şimdi onlara bir hediye göndereyim de, bakayım elçiler ne gibi bir sonuç ile dönecekler" âyeti⁸⁷nde "مرسلة" ile "ناظرة" ismi fâillerin sözün gelişinden anlaşılakta olan şimdiki zaman ifade ettikleri söylenebilir.

81 Sîbeveyh, a.g.e., I, 82.

82 Sîbeveyh, a.g.e., I, 131.

83 el-Muberrid (Muhammed b. Yezîd), *el-Muktażab*, Beyrut, ts., II, 2.

84 el-Kehf Sûresi 18/18.

85 İbn Hişâm, *el-Muğni*, II, 690 vd.; a. Mlf., *Şerhu Kaṭri'nedā*, s. 271.

86 İbn Hişâm, *Şerhu Kaṭri'nedā*, s. 271; Muhammed 'Abdurrahîm el-'Umerî el-Meylânî, *Şerh Muğni*, s. 66.

87 en-Neml Sûresi 27/35.

{فَلَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسَكَ عَلَى آثَارِهِمْ إِنْ لَمْ يُؤْمِنُوا بِهِدَا الْحَدِيثِ أَسْقَا}: Ey Muhammed! Bu söze inanmayanların ardından üzülererek neredeyse kendini mahvedeceksin"⁸⁸. Burada tenvinli olarak kullanılan "باخِع" ismi fâilin gelecek zaman ifade ettiği açıkça görülmektedir.

ez-Zeccâc (311/923) {وَاللَّهُ مُخْرَجٌ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ}: Halbuki Allah gizlemekte olduğunuzu ortaya koyacaktır" âyetinde "مُخْرَجٌ" ismi fâilini tenvinli okumanın en uygun okuyuş şekli olduğunu söyleyerek, burada ismi fâilin gelecek zaman ya da şimdiki zaman ifade ettiğini kaydeder⁸⁹. {كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ}: Ondan başka her şey yok olacaktır"⁹⁰ âyetinde de "هَالِكٌ" ismi fâili gelecek zaman ifade eder.

Hz. Ömer'in, Yezîd b. Ebî Süfyân'a gönderdiği bir mektupta:

...وَلَوْ قَدْ فَتَحْتُمُوهَا قَطَعَ اللَّهُ رَجَاءَهُ مِنْ جَمِيعِ الشَّامِ ، وَاللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ قَاعِلٌ ذَلِكَ وَصَانِعٌ لِلْمُسْلِمِينَ.
Eğer Orayı fethetmiş olsaydınız, Allah bütün Şâm Bölgesinden O'(Kayser)nun ümidini keserdi. Yüce Allah bunu yapacak, inşallâh Müslümanların lehine yapacak"⁹¹.

Kelile ve Dimne adlı kitapta da:

هل أنت متزوج هذه الجارية فقال: وكيف أتزوجها وجحري: فأنطلق التاسيك إلى الجرذ فقال له ضيق: Bu defa da zahit fareye gider ve ona şöyle der:

- Şu kız ile evlenir (evlenecek) misin?

Fare cevap verir:

- Onunla nasıl evlenirim ki yuvam çok dar..."⁹².

MUBÂLAĞA SİĞASINDA ZAMAN

Mubâlağa sığaları, فَعَالٌ ، فَعُولٌ ، مَفْعَالٌ ، فَعِيلٌ ، فَعْلٌ vezinlerindeki lafızlardır⁹³. Bunlar da ismi fâil gibi harfi tarifli olduklarında her hangi bir şart aranmaksızın amel ederler.

88 el-Kehf Sûresi 18/6.

89 ez-Zeccâc (Ebû İshâk İbrâhîm b. Serî) , *Me'âni'l-Ḳur'ân ve i'râbuh*, Beyrut, 1973, I, 126. el-Bakara Sûresi (2), 72.

90 el-Ḳaşş Sûresi 28/88.

91 Ahmed Zekî Şafvet, *Cemheretu rasâ'ili'l-'Arab*, Mısır, 1391/1971, I, 184.

92 Beydebâ, *Kelile ve Dimne*, (Ar. çev. 'Abdullâh İbnu'l-Muḳaffâ'), Beyrut, 1966, s. 280 vd..

93 Sîbeveyh, a.g.e., I, 56, 58.

1- فَعَالٌ vezni:

Bu veznin ameline örnek: جَاءَ الضَّرَّابُ زَيْدًا : Zeyd'i çok döven geldi." Burada " زَيْدًا " kelimesi mubâlağa sîgası olan " الضَّرَّابُ " in mefûlün bihidir. Ve " أَمَّا الْعَسَلُ فَأَنَا شَرَّابٌ " : Bal ise, ben onu çok içerim"⁹⁴ gibi. Burada da " شَرَّابٌ " kelimesi " الضَّرَّابُ " mubâlağa sîgasının öne geçmiş mefûlün bihidir. Fiil gibi etkileyen mubâlağa sîgalarının diğer vezinleri de şunlardır:

2- فَعُولٌ vezni:

Bu veznin ameline Ebū Tâlib b. Abdulmuttalib'in şu şiirini örnek⁹⁵ verebiliriz:

ضُرُوبٌ يَنْصُلُ السَّيْفِ سَوْقَ سَمَانِهَا إِذَا عَدَمُوا زَادًا فَإِنَّكَ عَاقِرٌ

Sen, kılıcının temrenini semiz develerinin ayaklarına devamlı vurur,

Düşürürsün; misafirler azıksız kalınca, onlar için bunları kesersin.

Burada " سَوْقَ " kelimesi, mubâlağa sîgası olan " ضُرُوبٌ " fiilimsisinin mefûlün bihi durumundadır.

Bu vezin Araplardan duyularak nakledilen bazı sözlerde sıkça görülmektedir: " إِنَّ اللَّهَ عَفُورٌ ذَنْبَ الْعَالَمِينَ " : Allah dünyaların günahını çok bağışlayandır."⁹⁶ Burada da " ذَنْبَ " kelimesi " عَفُورٌ " sîgasının mefûlün bifidir. Bunda da ortaya çıkan zaman yine öbür sigalarda olduğu gibi geniş zamandır.

3- فَعِيلٌ vezni:

örnek: " إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ دَعَاءَ مَنْ دَعَاهُ " : Allah duâda bulunanların duâsını çok iyi duyar." Burada " دَعَاءَ " kelimesi, " سَمِيعٌ " fiilimsisinin mefûlün bihidir. Zamanı da diğerleri gibi geniş zamandır.

4- مِثْعَالٌ vezni:

Örnek: " إِنَّهُ لَمِنْحَارٌ بَوَائِكُهُ " : Hiç kuşkusuz o, misafirleri için devamlı develerinin tavlılarını keser."⁹⁷ Burada " بَوَائِكُهُ " kelimesi, " مِنْحَارٌ " şibhi fiilinin mefûlün bihidir. Zamanı da diğerleri gibi geniş zamandır.

94 Sîbeveyh, a.g.e., I, 58; krş. el-Ehdel , a.g.e., II, 367.

95 Sîbeveyh, a.g.e., I, 57; el-Ehdel , a.g.e., II, 367. Bu beyt için bkz. *Dîvānu Ebî Tâlib 'ammu'n-Nebi*, Beyrut, 1414/1994, s. 46.

96 el-Ehdel , a.g.e., II, 367.

97 Sîbeveyh, a.g.e., I, 58.; İbn 'Akîl, a.g.e., II, 113; el-Ehdel, a.g.e., II, 367.

5- فَعْلٌ vezni:

Örnek:

حَذِرُ أُمُورًا لَا تَضِيرُ ، وَأَمِنُ مَا لَيْسَ مُتَحِيَّةً مِنَ الْأَقْدَارِ

O kendisine zarar vermeyecek işlerden çok sakınır.

Ama kaderden koruyamayacak şeylerden ise emin olur.

Burada " أُمُورًا " kelimesi, " حَذِرُ " fiilimsisinin mefûlün bihidir. Zamanı da diğerleri gibi geniş zamandır.

Ancak bütün bu örneklerdeki geniş zamanın bazen şimdiki zamanı, bazen de gelecek zamanı karşılayan, diğer bir ifadeyle onların yerine kullanılan geniş zaman olduğunu unutmamak gerekir.

Bir de bazılarına göre ameli sema'a dayandığı için mübâlağa sîgalarından " مَفْعَالٌ ، فَعُولٌ ، فَعَّالٌ " vezinlerinin amel etmesi için şimdiki zaman ve gelecek zaman olma şartı aranmaz⁹⁸. Ancak çoğu kaynaklarda genel olarak bir ayırım yapılmadan ismi fâilin amel şartları mübalağa sigası için de geçerlidir⁹⁹, denilmektedir. Bu bakımdan cümlenin gelişinden ve bazı karineler yardımıyla her üç zamana da ihtimali vardır.

İSMİ MEFÛLDE ZAMAN

İsmi mefûlün zamanından da söz edebilmek için onun da fiil gibi kullanılması şarttır. Bunu tespit için amel durumuna göz atmak durumundayız. İsmi mefûl, meçhul fiili gibi amel eder. Amel etme şartları ismi fâil gibidir¹⁰⁰. Şöyle ki: Eğer harfi tarifli olursa her hangi bir şart aranmaksızın amel eder. Örneğin: *جَاءَ الْمَضْرُوبُ عَبْدُهُ أَمْسَ*: Kölesi dün dövülmüş olan geldi. *جَاءَ الْمَضْرُوبُ عَبْدُهُ الْآنَ*: Şimdi kölesi dövülmekte olan geldi. *جَاءَ الْمَضْرُوبُ عَبْدُهُ غَدًا*: Kölesi yarın dövülecek olan geldi." gibi. Burada görüldüğü gibi İsmi mefûl, harfi tarifli olduğu için karineyle her üç zamanı da ifade etmektedir. Tercümesinde de görüldüğü üzere " مَضْرُوبٌ " İsmi mefûlü, geçmiş zaman zarfıyla kullanıldığında geçmiş zaman, şimdiki zaman zarfıyla kullanıldığında şimdiki zaman, gelecek zaman zarfı ile kullanıldığında da gelecek zaman ifade etmiştir. Bu zarflar, İsmi mefûlün hangi zamanı ifade edeceği konusunda birer karine sayılabildiği gibi,

98 Birgivî, *İzhâr*, (Nahiv Cümlesi, s.122-123).

99 İbnu Hişâm, *Şerhu Şuzûri'z-zeheb*, s. 392; a. Mlf., *Şerhu Kaṭri'n-nedâ*, s. 276; el-Ehdel, a.g.e., II, 367.

100 İbnu Hişâm, *Şerhu Şuzûri'z-zeheb*, s. 396; a. Mlf., a.g.e., s. 277; el-Ehdel, a.g.e., II, 368.

cümlelerin sıyak ve sibakından anlaşılabilir ya da sözü gerektiren ortamdan çıkarılabilecek sonuçlar da birer karine teşkil edebilir.

Eğer İsmi mefûl, harfi tarifsiz olursa şimdiki zaman (hâl) veya gelecek zaman (istikbâl) ifade etmesi şarttır. Çünkü İsmi mefûlün, elif lâmsız olarak kullanılması halinde amel etmesi için de iki şart gereklidir. Birincisi az önce geçen şimdiki zaman veya gelecek zaman ifade etmesi, ikincisi ise, kendisinden önce olumsuzluk veya soru, mübtedâ ya da mevsûf gelmesi, diğer bir ifadeyle bunlara istinat etmesidir. Örneğin¹⁰¹: زَيْدٌ مَّضْرُوبٌ عَبْدُهُ الْآنَ : Zeyd'in kölesi dövülmektedir" " زَيْدٌ مَّضْرُوبٌ عَبْدُهُ غَدًا : Zeyd'in kölesi dövülecektir." Veya أَمْضْرُوبٌ الزَّيْدَانِ الْآنَ : İki Zeyd şu anda dövülmekte mi? " İki Zeyd yarın dövülecekler mi?" veya " مَا مَتَمُّومٌ صَدِيقُكَ الْآنَ : Arkadaşın şu anda kınanmamaktadır " مَا مَتَمُّومٌ صَدِيقُكَ غَدًا : Arkadaşın yarın kınanmayacaktır." veya " جَاءَ رَجُلٌ مَحْمُودٌ أَبُوهُ الْآنَ : Babası övülmekte olan bir adam geldi " جَاءَ رَجُلٌ مَحْمُودٌ أَبُوهُ غَدًا : Babası övülecek olan bir adam geldi."

İsmi fâilden ve benzerlerinden farklı olarak sıfatı müşebbehe bahsinde görüleceği üzere, İsmi mefûlü mamûlüne muzâf olarak da kullanmak mümkündür. Örneğin: " زَيْدٌ مَّضْرُوبٌ الْعَبْدِ : Zeyd'in kölesi dövülüyor/dövülecek (Zeyd, kölesi dövülendir)."¹⁰²

SIFATI MÜŞEBBEHEDE ZAMAN

Kısaca "Bir mefûl alan ismi fâile benzeyen isim" tanımında olan sıfatı müşebbehe, bir bakıma isim olmadığı gibi, bir bakıma da fiili muzariye benzemeyip sadece manasını taşıdığından ameli sınırlıdır. Genelde lâzım (geçişsiz) fiilden yapıldığı için doğrudan doğruya sadece fâil alır. Mefûlün bih alabilmesinin gerekçesi ise, bir mefûl alan ismi fâile benzemesidir.

Sıfatı müşebbehenin zamanı konusunda alimler arasında fikir ayrılığı bulunmaktadır:

1-Nahivcilerin çoğu, sıfatı müşebbehenin şimdiki zaman (hâl) manasında olmasının şart olmadığı görüşündedirler.

2-Ebû Bekr b. Tâhir, sıfatı müşebbehenin her üç zaman için de olabileceğini ifade ederek; " مَرَرْتُ بِرَجُلٍ حَاضِرٍ الْآنَ غَدًا : Oğlu yarın gelecek adama uğradım" şeklinde, gelecek zaman ile kullanılmasını caiz görmektedir.

101 İbnu 'Aqîl, a.g.e., II, 121; el-Ehdel, a.g.e., II, 368; el-Hâşimî, a.g.e., s. 313..

102 el-Ehdel, a.g.e., II, 368.

3-es-Sîrâfi (ö.368/929), onun devamlı geçmiş zaman (mâzî) manasında olduğunu ileri sürer. el-Ahfeş (Sa'îd b. Mes'ade) (ö.221?/1366)de aynı görüştedir.

4- İbnu's-Serrâc(ö.316/929) ve Ebû Alî el-Fârisî (ö.231/846) ise, sıfatı müşebbehenin geçmiş zaman manasında olamayacağı kanaatindedirler. Bu, Ebû Alî eş-Şelebîn (ö.645/1247)'in tercihidir. O şöyle demektedir: Mamûlünü merfû okumakla mansûb okumak arasında fark yoktur. Çünkü sen: "حسن الوجه : مررت برجل حسن الوجه : Güzel yüzlü bir adama uğradım" dediğinde "حسن الوجه" : güzel yüz" o anda sabittir. Burada sen geçmiş zaman veya gelecek zaman kastetmiyorsun. İsmi fâile benzeyen sıfatı müşebbehe, ancak şimdiki zaman (hâl) ifade edişiyle ondan ayrılır. Burada sıfatı müşebbehe sübûta delalet eden bir sıfattır. Sübûtun gereği ise şimdiki zamanda bulunmaktır. Zaman belirlenmesi söz konusu olduğunda yine zamanla te'vili de sahihtir. Amelinde şart koşulan ise, şimdiki zaman manasında olmasıdır. Uygun olanı da budur¹⁰³

Görüldüğü gibi sıfatı müşebbehenin ameli konusunda farklı görüşlerle karşılaşırız. "Diğerlerinden farklı olarak mubâlağa sîgasında olduğu gibi, sıfatı müşebbehenin ameli için şimdiki zaman ve gelecek zaman manasında olması şartı aranmamaktadır"¹⁰⁴ şeklindeki görüş, birinci görüşe uymaktadır. Bundan sıfatı müşebbehenin süreklilik ifade ettiği sonucu çıkar. Çünkü sıfatı müşebbehe, "sübût"a delalet ettiğinden "devam ve süreklilik" ifade eder. Nitekim Abbâs Hasan'ın da ifade ettiği gibi¹⁰⁵, "sıfatı müşebbehenin devam ve süreklilik ifadesinden ayrıldığı da olur. Bu durumda sîgası değişmeksizin sadece ya maziye delalet eder ki, bu çok nadirdir; ya sırf şimdiki zamana, ya da yalnız gelecek zamana delalet eder. Artık bu kullanımlarda devam ve süreklilik söz konusu olmayacaktır. Örneğin:

هذا المتسابق سريع العدو في الساعة الماضية، بطيء الحركة الآن، وسيبدو بعد قليل فسيح الخطو،
Bu yarışmacının, geçen saatte koşması hızlı idi, şu anda hareketi yavaşlıyor, görünen o ki, az sonra büyük bir başarı ümidiyle, adımı genişleyecek, sıçraması uzun noktalara ulaşacak".

Sıfatı müşebbehe harfi tarifle marife yapılarak kullanıldığı gibi, nekre olarak da kullanılır. Fakat en güzel ve en çok izafetle kullanılmasıdır. Örnek: هَذَا حَسَنٌ : Bu erkek güzel yüzlüdür." ve هَذِهِ حَسَنَةٌ الْوَجْهِ : Bu bayan güzel yüzlüdür."

103 es-Suyûfî, *Hem'u'l-hevâmî*, Beyrut, ts., II, 98.

104 Birgivî, *İzhar*, (Nahiv Cümlesi, s. 122-123).

105 Abbâs Hasan, a.g.e., III, 292 v.d.

gibi¹⁰⁶. Tenvinli olarak kullanışında ise, " زَيْدٌ حَسَنٌ وَجْهَهُ " : Zeyd'in yüzü güzeldir" örneğinde olduğu gibi " حَسَنٌ " sıfatı müşebbehesi tenvinli kullanılarak " وجهه " kelimesini fâili olarak ref ettiğini ya da şibih mefûlü olarak nasb ettiğini¹⁰⁷ görüyoruz.

İSMİ TAFDİLDE ZAMAN

İsmi tafdil -en gâlip şekliyle- aykırı bir karine bulunmadığı sürece süreklilik ve devam ifade eder. İsmi tafdildeki bu devam ve süreklilik ifadesi sıfatı müşebbehede olduğu gibidir¹⁰⁸. Örneğin:

- . الشمس أكبر من الأرض : Güneş aydan daha büyüktür.
- . المنافق أخطر من العدو الظاهر : Münafık, açık düşmandan daha tehlikelidir.
- . الطائرات أسرع وسائل النقل : Uçaklar, nakil araçlarının en hızlısıdır.
- . أهرام الجيزة أقدم من مدينة القاهرة : Cîze'nin piramitleri, Kahire kentinden daha eskidir.

Burada "güneşin dünyadan daha büyük; ikiyüzlünün açık seçik düşmandan daha tehlikeli; uçakların en süratli nakil aracı olması; Cîze'nin piramitlerinin Kahire Şehrinden daha eski olması" şu anda, geçmişte ve gelecekte var olan eylemlerdir. Bu durum söz konusu eylemlerin süreklilik ve devam ifade etmesi demektir¹⁰⁹. et-Teshîl sahibinin de "ismi tafdil devâm ifade ettiğini söylemesi¹¹⁰ aynı hususu destelemektedir.

İSMİ MENSÛBTA ZAMAN

İsmi mensuplar, isim olarak kullanıldıkları gibi, cümle içinde az da olsa âmil olarak kullanılmaktadırlar¹¹¹. Örneğin: " يَتَّبِعِي لِلْعَالِمِ أَنْ يَكُونَ مُحَمَّدِيًّا خَلْفَهُ " : Âlim, Muhammedî bir ahlaka sahip olmalıdır" cümlesinde "مُحَمَّدِيًّا" ismi mensûbu meçhul fiil gibi amel ederek kendisini tâkip eden " خَلْفَهُ " kelimesini etkilemiş yani nâib-i fâil olarak almıştır. Bunun takdiri ise "

106 Sîbeveyh, a.g.e., I, 100.

107 Birgivî, *İzhâr*, (Nahiv Cümlesi, s. 123).

108 Abbās Hasan, a.g.e., III, 295.

109 Abbās Hasan, a.g.e., III, 394.

110 Abbās Hasan, a.g.e., III, 238 (dipnot).

111 İsmi mensûb, az kullanıldığı için genelde şibih fiiller arasında sayılmamaktadır. Bununla beraber fiil manasında kullanıldığı ve aşağıdaki şu yerlerde de buna yer verildiği için biz de onu fiilimsiler arasına aldık: Birgivî, *Avâmil* (Nahiv Cümlesi, s. 185); Vecdi Akyüz, *Arapça'da Fiil Zamanları*, İstanbul, 1996, s. 13.

" تُسِيبَ إِلَى مُحَمَّدٍ " şeklinde olup " مَسْئُوبًا إِلَى مُحَمَّدٍ " anlamındadır¹¹². Bu durumda ismi mensûbun zaman boyutunun süreklilik olduğu söylenebilir.

ZARF CÂR VE MECRÛR

Bazı nahivcilere göre, zarfın veya harf-ı cerle mecrûrunun fiil gibi amel etmesi için kendisinden önce olumsuzluk veya soru, mübtedâ ya da mevsûf veya mevsûl yahut da zü'l-hal gelmesi, yani bunlara istinat etmesi şarttır¹¹³. Örnekler: { أ فِي اللَّهِ شَكٌّ } : "...Allah hakkında şüphe mi var?"¹¹⁴ Burada " شَكٌّ " kelimesi "zarfın fâilidir. Çünkü o, hemzeye istinat etmiştir. Bu görüşe göre, müteallakı olan genel anlamlı kelimelerden (istikrâr, husûl, kevn, vukû' ve sübût) biri ile birlikte zarf-ı müstakarrın zamanını geniş zaman olarak değerlendirmek mümkündür. { أ فِي اللَّهِ شَكٌّ } : Allah hakkında hiçbir şüphe var mıdır?) Burada " شَكٌّ " kelimesi, zarfın failidir¹¹⁵. Zamanı ise, geniş zaman ya da süreklilik olabilir. " زَيْدٌ فِي الدَّارِ : Zeyd evdedir", " زَيْدٌ عِنْدَكَ : Zeyd yanındadır" ve : " زَيْدٌ عِنْدَكَ أَبُوهُ : Zeyd'in babası yanındadır" örneklerinde ise, bağlı oldukları fiilimsinin de katkısıyla şimdiki zaman olarak değerlendirilebilir. Fakat bu örneklerde yukarıki değerlendirmenin aksine; harfi cerle mecrûrunu, öne geçmiş haber, onu takip eden fâili mübtedâ olarak da değerlendirmek mümkündür¹¹⁶.

Sonuç olarak denilebilir ki, incelemeye çalıştığımız fiilimsilerin kullanım açısından iki yönünün olduğu ortaya çıktı. Fiilimsi olma yönünde kullanıldıklarında ise, fiiller için söz konusu olan zamanın bunlar için de geçerli olduğu söylenebilir. Bu bakımdan mastar, ismi fâil, mubâlağa sîgası, ismi mefûl, sıfatı müşebbehe, ismi tafdil ve ismi mensûb gibi fiilimsilerin her birinin kendine mahsus amel etme şartlarına bağlı olarak zaman durumları da ortaya çıkar. Bunlar arasında bazı kullanım farklarının bulunduğunu da gözden uzak tutmamak gerekir. Dolayısıyla amel etme şartları ne olursa olsun, fiilimsilerin amel etmeye bağlı olarak geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zaman ve süreklilik gibi zaman ifade ettiklerini verilen örneklerin desteğinde tespit ettik. Konusunun ilk bütünsel araştırması diyebileceğimiz bu çalışma, dalında bir katkı sağladığı

112 Birgivî, 'Avāmil (Nahiv Cümlesi, s. 185).

113 el-Edhel, a.g.e., 360

114 İbrâhîm Sûresi 14/10.

115 el-'Ukberî, a.g.e., II, 66: İbrâhîm Sûresi, 14/10. el-'Ukberî'nin ifadesi aynen şöyledir:

قوله تعالى: (أ فِي اللَّهِ شَكٌّ) فاعل الظرف لأنه اعتمد على الهمزة.

116 el-Edhel, a.g.e., 360

muhtemeldir. Ama her şeyi ortaya koyduğu iddiasında da değildir. Bu konunun daha geniş araştırmalara ışık tutacağını umuyoruz.